

ПОДСТИЛОВЕ И ЖАНРОВЕ НА КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Природата на феномена книжовно-разговорна реч (КРР) определя, от една страна, трудностите при нейния анализ, от друга страна, привлича вниманието на изследвачите към все нови и различни страни на тази подсистема на книжовния български език¹. Интересно е да припомним, че като част от живата българска реч, в която се включват различни езикови формации, КРР като устна форма на книжовния език е привличала вниманието на лингвистите още в началото на века, макар и с оглед на обучението в училище. Още в 1904 г. А. Т. Балан обръща специално внимание на "устния изказ" – говора: "Слогът, или писменият изказ, си служи единичко с употреба и наредба на думи и изречения, които се явяват писани; а говорът освен уногребата и наредбата на думи и изречения, изказани устно, си служи и с тон на гласа и телесни движения. Явно е, че средствата на устния изказ са по-обилни, по-богати. А каква щета, че в нашето възпитание тъкмо това богатство е осъдително занемарено. Щетата ще се обяви още по-усетно, ако добавим, че именно устният изказ с впечатленията, що възбужда, е произвеждал и произвежда най-велики обрати в мислите и чувствата на обществата. Нима не е било и у нас живото слово виновникът на пориви, що са отбелязали най-светлите страници на новата ни история? Защо се казва, че сцената, театро̀то, е най-добрият учител на обществото? Нима не стигат писаните драматични късове, които всички могат да четат и обсъждат? Ала значението на живото слово, на устния изказ е тука онова условие, без което драматичните късове стоят като вцепеници"². В цитираните мисли на Балан се откриват онези специфични особености на живата реч, които определят и нейното особено място в системата на езика. В началото на века все още не може да се говори за КРР, но е знаменателен фактът, че езиковият усет на А.

Балан е доловил необходимостта от нейното създаване, от внимание към устната реч, особено при обучението в училище.

Макар и много по-бавно и по-късно, КРР започва да се формира като функционална разновидност на изграждащия се книжовен език, като през 30-те год. с измененията в духовното и социално-икономическо развитие на обществото се чувства по-осезателно нуждата от единна книжовна устна реч. Ето какво отбелязва П. Калканджиев в своята "Българска граматика": "... Цялата интелигенция и полуинтелигенция, всички ограмотени люде из народната маса и всички, минали курса на какво и да било училище, си служат с особен говорен език, който представя смесица от книжовен език и някакво наречие в различни части: у едни преобладават книжовните форми и произношения, у други – диалектните; тук определител е по-голямата начетеност и по-високата духовна култура. За създаване и разпространение на тоя **говорен език** твърде много съдействуват вестниците, на които тежат много грехове към правилността и чистотата на езика. Този говорен език е един вид преход от книжовен език към народна реч и необходимост у народи и лица, които ускорено се развиват и издигат; в низините на градските маси той често е само външно подражание и се проявява в твърде комични съчетания, които издават простота и духовна скъдност."³

По-нататък Калканджиев, макар и главно с оглед също на езиковото обучение, много точно определя мястото на КРР в българския език. Той различава: "1. **Народна реч**, която е само устна и се разпада на наречия със свои особености; 2. **Книжовен език**, който, макар изграден от народни наречия, се различава значително от тях и е почти само писмен, защото от никого не се говори в безупречно чист вид; и 3. Така наречената **говорна реч** на преки устни сношения, която е смес от книжовен език и наречия в части правопрпорционални на духовното развитие на говорещия."⁴

И в началото на века, и през 30-те години нашите лингвисти са определили характерните особености на КРР: устна по форма, книжовна, но с влияние на диалектите, зависима от конкретните исторически условия, определящи духовното развитие на обществото и оттам степента на владееие на книжовния език, непокриваща се с градското просторечие, с определящото участие на тон, тембър, мимика и жест.

Безспорен е фактът, че КРР в българския език не се създава, определя отведнъж, че и днес продължава нейното обособяване и взаимодействие с някои съставки на общонародния език – териториални и социални диалекти, просторечна лексика, че тя има свое специално място в развитието и системата на книжовния език, което я отличава от КРР в руски, чешки и др. езици.

В съвременното състояние на книжовния език КРР като негова **подсистема** се намира в тясно взаимодействие с другите функционални речеви подсистеми. Нещо повече. Според нас, въпреки своето особено място, определено от изключителната ѝ зависимост от екстралингвистичните фактори, тя е равнопоставена подсистема на книжовния език. Затова е естествено да анализираме **книжовен устен разговорен текст** така, както научен текст, публицистичен текст, официално-делови текст и художествен текст, да анализираме неговите категориални признаци: информативност, интегративност, членимост, персоналност, ориентация към определен адресат, подтекстовост, проспекция и ретроспекция. Специфична е реализацията на тези категориални признаци при подстиловете и жанровете на устния текст, тъй като с особена текстообразуваща роля за разлика от писмените текстове се проявяват интонацията, словоредът, паралингвистичните фактори. Неизяснен в структурно и в системно отношение е все още проблемът за отношението КРР и несъщинска КРР (по терминологията на В. Попова⁵), макар че този въпрос се засяга почти във всички изследвания за КРР. А това отношение е твърде важно, когато приемаме наличието на диференциращи процеси в самата КРР, при които се отделят **битова КРР** и **професионална КРР**, засягаща сфери на обществения живот, традиционни за другите функционални стилове. **Професионалната КРР** се характеризира с наличието на по-разнообразни жанрове като **дискусия, разговор, обсъждане на даден проблем, всекидневно общуване** и др., които са обусловени от параметрите на речевата ситуация, включваща броя на участниците, характера на осведомеността за предмета на речта, неподготвеността /подготвеността по професионалния проблем, емоционалното състояние на участниците, изискванията към ситуационното културно-интелектуално равнище и др.

Като изхождаме от характера на устния текст, при който в движение е разкрита неговата двойствена природа⁶ (Мороховский):

(а именно като) **продукт**, резултат от речевата дейност и **аналог** на самия процес на речевата дейност в тесен смисъл, поради което в него (УТ) се отразява последователното протичане на акта на комуникация, ние изследваме **професионалния устен текст** на КРР, който като цяло има инвариантен характер като текстов модел, влизащ в **парадигматически отношения** с другите текстови модели, особено с узуален характер (НТ), а неговите компоненти влизат помежду си в **синтагматични отношения**, различавайки се както един от друг, така и по отношение на целия устен текст. Спецификата на текстообразуващите и текстоформиращите комуникативни блокове⁷ се определя от специфичната обстановка на общуване, в която се изгражда текстът.

Най-общо **битово-разговорният УТ** и **професионално-разговорният УТ** се различават по следните екстралингвистични, лингвистични, съдържателни и структурни особености, при които се наблюдава периферното, междинно, **нестандартно** положение на професионалния устен текст, доближаващ се до устния научен текст, научно-публицистичния текст, официално-деловия текст, факт, нормален за **движещия се език**, за непрестанните процеси на диференциация в стилистичните подсистеми на езика.

Ето и някои от тези различия:

Битов УРТ

- неофициална обстановка
- неподготвеност
- контактност – твърде често без синхронност
- конкретност при мисленето и изразяването

Професионален УРТ

- между официална и неофициална обстановка
- нецеленасочена професионална (широка) подготвеност
- контактност, издаваща контекст на вътрешно, духовно, професионално общуване между участниците в диалога, полилога
- стремеж не само към конкретност, но и към абстрактност, обобщено изразяване

- доминира диалогът
- по-малка степен на съдържателност
- по-голяма степен на емоционалност
- открита ролева функция на участниците
- преобладаващо конкретно мислене и пряко назоваване на предмета на речта
- фрагментарност, непълнота при изразяването, засилена **автоматизираност** на речта
- равнопоставеност на диалог, полилог, монолог
- по-висока степен на **съдържателност**, определена от професионалната сфера на общуване
- намаляване на емоционалната наситеност и трансформирането ѝ в съждения, афоризми, умозакljučения
- наличие на скрит "под-текстов" водещ
- превес на асоциативното, абстрактно мислене, реализирано в средства на словесната образност, подчертана **образна експресия**
- вътрешна свързаност и цялостност на професионалния УТ, стремеж към индивидуално, **оригинално** изразяване

Тези и още особености на двата подстила в КРР се извяват по различен начин при отделните езикови равнища, като в нашето научно съобщение наблюденията са направени главно върху записи на битово-разговорна реч от фонотеката към Катедра по съвременен български език при Великотърновския университет и на професионална разговорна реч в училище, в университета, в болница и др. Тъй като спецификата на професионалния разговорен текст се определя в най-голяма степен от темата и речевата ситуация, конкретните ни наблюдения в това съобщение ще се ограничат върху 180 минутен запис на полилог – разговор между учител, изследователи (научни работници) и ученици върху един проблем, за който учениците нямат **специална подготовка**, но разсъждават върху експозето на изследо-

вателя, върху тезите, поднесени от него, като използват един широк асоциативен блок от спомени (тезаурус), мотивиран от характера на тяхното образование. Това са пет момичета, едно от 9 кл., три от 10 кл., и едно от 11 кл., изучаващи френски, немски и английски като основни в 142 училище "В. Ханчев" в София и втори западен език, с подчертано висок коефициент на интелигентност.

Целият текст – полилог – е структуриран като разговор по един базисен проблем – **семиотика, знак и знакови системи**, в който основен, въвеждащ комуникативен блок (КБ) е експозето на изследователя, поднесено достъпно и "разговорно", и един конкретен проблем, произтичащ от базисния; "Опаковане с думи" върху снимки от опаковането на Райхстага, направени от проф. д-р Ролан Познер, директор на Института по лингвистика към Берлинския технически университет.

Термините се обясняват чрез перифрази или синонимни конструкции: например: "биосемиотиката се занимава с общото в реакциите на всички живи организми". Неподготвеността по поставения проблем се компенсира от участниците чрез образни средства: сравнения, метафори, хиперболи, синоними, антоними, хумор, ирония, сленгизми, свободни метафори, фразеологизми и др. Налице е специфичен конструктивен принцип при изграждане на този текст: непрестанно противодействие между терминологична и разговорна лексика, което намира израз и на лексикално, и на стилистично равнище. **Паралингвистичните средства** (интонацията, жестът, мимиката) също компенсират или изразяват това противодействие.

Структурираща функция в най-голяма степен при изследвания видео-запис има **повторението** както на термините, така и на разговорните структури, които изпълняват свързваща функция. В изследвания текст с най-голяма честота е терминът **знак**, знаци и също "общо взето, нали, ами, някак си...", и то по какъв начин, стига с това!, губим дирята, а? ... и др. Освен структурно, повторението в текста е и съдържателно, свързано е с дълбинната структура на текста, формално такъв тип повторение се изразява с повторение на информация от цитата (текст в текст), в повторение на въпрос или разсъждение, в повторение, формулирано като афористично заключение от даден етап в разговора. Напр. "Значи, има знаци, които за едни са знаци, а за други не са!", или "Като знак на друг знак", "Всичко на този свят

е знак", "Онова, което е продукт на мисленето, може да бъде грешно" и т. н.

Поставеният проблем за семиотиката в разговора конкретно се свързва с разглеждането и интерпретирането на снимки от опаковането на Райхстага от Христо Явашев, което обяснява и активизирането на абстракта, на образно-емоционална лексика и фразеология, на подчертано **свободно** изразяване на субективна гледна точка, при което използването на образни средства – хиперболи, метафорични сравнения, синоними и антоними, е преднамерено и целенасочено.

Целостта, смисловото единство на този тип устен текст като един от аспектите на категорията **интегративност** се създава основно от взаимодействието на следните фактори: **комуникативна интенция** (речев замисъл), реализирана в модалността и прагматическата насоченост на текста, като преобладава субективната модалност и стремейт за мисловно, интелектуално въздействие на текста. Друг важен фактор за целостта на професионалния устен текст е неговата композиционна характеристика, проявяваща се в редуването на повествование с разсъждение, на диалог с монолог.

Другият аспект на интегративността – **свързаността** – се постига чрез различните **повторения**, чрез **формалните средства за свързаност** (съюзи, частици, лични и особено показателни местоимения (тази книжка, това е една област..., този знак), чрез темо-ремните отношения и особено чрез комуникативното съотношение, изградено на принципа въпрос – отговор (Каква е идеята да се направят тези снимки? Какво е грешка? – Не можем да определим грешката, защото няма норма); подбуждане – реакция (Например "Замисляли ли сте се върху факта, че знаеш значението на "черна котка ти мина път" – Не го интерпретираш като **знак** на друг **знак**... Лично за теб е **знак** за суеверието на другите!...).

При категорията **дискретност** (членимост) най-ясно се очертава спецификата въобще на устния текст по отношение на писмения, както при субстанциалното членение, така и при функционалното. Особено интересно за нас се оказва членението на абзацните комплекси, които външно не са маркирани с новоредие, но при слушането и "гледането" на текста се отделят ясно чрез въвеждане на нов участник в обсъждането, в разговора, чрез използването на цитат за

нов проблем, чрез прехода от монолог към диалог, към полилог и т. н. Особено важно значение при това гледане имат паузата, интонациите, жестът.

Функционалното членение на текста е най-зависимо от конкретната ситуация на общуване и от индивидуалното своеобразие на говорещите. В наблюдаваните устни текстове се открояват и **повествованието**, изключително динамично поради устния характер на текста, с преобладаване на глаголи **в сегашно и минало свършено време**, в използването на **непълни, едносъставни и инверсирани фрази**; **разсъждението**, свързано със спецификата на подстила – професионално общуване, при което имаме **полипредикативни структури** (цялостни или разчленени) за изразяване на причинно-следствени, условни, сравнителни отношения. Необходимо е да подчертаем, че именно в разсъждението се включват предимно образните средства – сравнения, метафори, перифрази, хиперболи.

Описанието като функционален тип също се среща в реалната КРР, но то има информативна, логическа функция, а не образно-описателна. Например в разговора се вплитат отношенията на хора (пр. за Познер, професор по лингвистика и семиотика, президент на Института по лингвистика в Берлинския технически университет и президент на Международната семиотична асоциация: "Малко ми разби представите за академичен човек, много земен човек... или Пърс: основател на американската семиотика в края на XIX в., философ, логик, или Цветан Тодоров – жив структуралист).

Без да се спираме на другите категориални признаци на професионалния устен разговорен текст, тъй като това е предмет на други изследвания, ще се опитаме да обобщим нашата гледна точка:

1. В КРР като подсистема на КЕ се наблюдават същите процеси на диференциране и жанрова специализация като при другите функционални стилове.

2. **Професионално-разговорният подстил** е тясно свързан с конкретната сфера на общуване, със социалния и професионалния статус на участниците, като в лингвистичен план, особено на лексикално и синтактично равнище, си взаимодействат, противодействат черти от устните форми на научния стил и КРР.

3. Несъмнено е време да продължим изследванията към КРР като към **текст**⁷, който, макар и устен, има инвариантен характер и

се реализира поливариативно в комуникативния акт като речев продукт с определени категориални признаци.

4. Особено внимание заслужава **стилистиката на КРР**, на образните и изразителни средства, които тук крият необикновени богатства в зависимост от ситуативната си обусловеност, в зависимост от стилистичния жанр, за който определено можем да кажем, че има своя собствена речева система, която е или част от системата на една функционална подсистема (битово-разговорен устен текст), или вмъква елементи от различни функционални подсистеми (професионално-разговорен устен текст – от КРР и НР).

Образните средства в конкретния текст заемат незаети семантични позиции, мотивирани от недостатъчните знания на учениците по дадения проблем, както е и тук в конкретния случай.

Ето и едно стихотворение, написано от една от ученичките като подготовка за обсъждането на новия за нея поставен проблем:

ЗНАК

Знак. Тълкувания.

Милион мнения и глупости.

Гръм и тълпотии,

заковани в устата на знаещи. Уж.

Необяснима е човешката природа,

вечно обличаща своите знаци в тълкувания.

Но тълкуванието е също знак,

въплътен в човешката природа.

Тези думи са също знак, нали?

Онова, всичко е кръговрат.

След знака – знак,

след него – друг

и пр.

Всичко е знаци.

Тълкувани и нетълкувани

и необясними са нещата.

Нещата също са знак.

Самата аз съм знак,

ти също...

Питам се

къде свършва границата

на разумните или ненаучните тълкувания
за съдържанието на знака
и къде започват фантазиите ни
да виждаме нещо там, където всъщност няма нищо.
Нищото също е знак.

А сега, де!

Не отричам, че фантазиите са понякога
много по-обосновани от научните безсмислици.

Това пак е знак.

Никога не можем да бъдем сигурни,
че тълкуването не отговаря на съдържанието.
Който твърди обратното, е глупак.

Пак знак.

Но дерзай, човече – знак!

Търси смисъла в безсмислието.

Защото дори безсмислието си има своя смисъл и логика.

Замисъл, смисъл, логика – знаци.

Всичко около нас е знак на нещо.

На какво ли?

Веднага ти отговарям.

На нищото.

Е, това е мое мнение,
не забравяй, че и аз съм знак.

Значи се оказва,

че всичко започва със знака и свършва със знак.

Знакът умря. Да живее знакът.

Или, по-скоро, тълкуването.

Как мислиш?

Все пак,

да продължим да търсим
най-точното тълкувание на знаците,
защото най-големият знак е пътят,
по който вървим и търсим.

Той е безкраен и безначален.

Всъщност, той има най-много тълкувания.

Те също са знаци!

БЕЛЕЖКИ

¹ Проблеми на българската разговорна реч, кн. I, II, III. В. Търново, 1991, 1994, 1995; библиографията в кн. III.

² Балан, А. Т. Слог и говор. – Училищен преглед, IX, 1904, с. 395–425.

³ Калканджиев, П. Българска граматика, С., 1938, с. 20.

⁴ Пак там.

⁵ Попова, В. За разговорната реч и нейната норма. – В: Проблеми на езиковата култура, София, 1980, с. 61–67.

⁶ Мороховский, А. Н. и др. Стилистика английского языка. Киев, 1984, с. 195–240.

⁷ Йотов, Цв. Лингвистика одновременного говорения. С., 1991, с. 200.